

# Ruslaryň türkmen ýerlerini basyp almaklary

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 январа, 2025

Ruslaryň türkmen ýerlerini basyp almaklary RUSLARIN TÜRKMEN TOPRAKLARINI İSTİLALARI

## • Giriş

Rusların, Türk topraklarını işgale başlaması, onbeşinci yüzyılın sonlarında Moskova kinezliğinin Altınordu Devleti hakimiyetinden çıkmasıyla başlar.[1] Bu tarihten itibaren, Moskova prensliği önderliğinde kurulan güçlü ve merkezi Rus devleti -ki bu merkezilik anlayışı Altınordu Devleti'nin Rusya'ya bir mirasıdır- Türk dünyasına karşı ilk büyük darbeyi onaltıncı asrın ortalarında vurmuştur. 1552'de Kazan Hanlığı'nı ve 1556'da da Astrakan Hanlığı'nı zapt etmiştir.[2] Bu gelişme Türk dünyası için büyük bir yıkım olurken, Rusya'ya uzun yıllar sürecek Asya İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli bir başlangıç noktasını oluşturmuştur. Volga vadisinin Rusların eline geçmesi, Orta Asya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki iletişimi büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Zaten Hazar Denizi'nin güneyinden iletişimi zorlaştıran ve hatta imkansız kılan Şii Safevi İran Devleti'nin varlığı varken, kuzey yolunun da Ruslar tarafından kapatılması Türk Dünyası için telafisi mümkün olmayan yıkımlar getirmiştir. Bu tehlikeyi vaktinde sezen Osmanlı Devleti, özellikle Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ve Harezm hükümdarı Hacı Mehmet Han, Don ve Volga nehirlerini bağlayan bir tünel kazma ve böylece de Karadeniz'den Hazar'a su yoluyla ulaşma amacını güden programı 1569'da uygulamaya koymuşlar ancak, iyi niyetli ve uzağı gören bu program başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[3] İki büyük Türk kütlesi arasındaki kopukluk giderilememiş, bu durum hem her yıl Hac için yola çıkan hacıların işini zorlaştırmış, hem de ticari, ilmi,

entelektüel, siyasi, askeri, sosyal ve kültürel alanlarda birlikte hareketi zorlaştırarak, Türk dünyasının topyekün ve paralel kalkınmasını engellemiştir.

Rusların Türk toprakları içerisindeki istilaları Volga vadisiyle sınırlı kalmamış, onaltıncı asrın sonlarına doğru Rusya adına hareket eden Cossack lideri Yermak'ın Ural dağlarını geçip, Kağan Küçüm'ün Siberya Krallığı'na saldırmasıyla Asya kıtasına sıçramış ve sürekli bir yayılmacılık karakteri kazanmıştır.[4] 1840'lara gelindiğinde Rusya, tüm Siberya'yı alarak Pasifik okyanusuna, Çin ile yaptığı mücadelelerle Amur vadisine ve Moğol Kalmuklarının büyük ölçüde yıprattığı Kazak ordalarının topraklarını alarak da sınırlarını Orta Asya Türk hanlıkları sınırlarına dayamıştır. Burada "Orenburg- Siberya" hattını meydana getirmişlerdir. Hazar Denizi'nde Yayık (Ural) ırmağının ağzında kurulmuş olan Guriev şehrinden başlayıp, Orenburg ve Orsk üzerinden, Tobol, İşim, Omsk ve İrtiş'i izleyerek Semipolatinsk'ten geçerek Çin sınırına ulaşan bu hat bir sıra güçlendirilmiş Cossack kaleleri olup, hem sınırları korumada ve hem de Türk topraklarına Cossack akınlarının yapılmasında üs görevini yapmaktaydı.[5] Bu hat ile Ruslar, Orta Asya Türk hanlıklarını batı, kuzey ve doğu sınırlarında genel olarak sarmış bulunmakta ve hanlıkların dışarı ile ilişkilerini sınırlamış olmaktaydılar. Rus yayılmacılık zihniyeti gösteriyordu ki Rusların yapacakları sıradaki hareket bu hanlıkları istila etmektir.[6]

Rus tezlerine göre, özellikle bir askeri tarihçi olan Terentyef'in kitabında ve Rus dışişleri sekreteri Prens Gorchakov'un 1864 tarihli bildirisinde ifadesini bulduğu gibi, Rusların Türk topraklarını istilası Türklerin sosyal yaşantılarıyla ve Ruslara karşı tutumlarıyla yakın ilgiliydi. Bu bağlamdan olarak, Türklerin çoğunluğunun göçebe olması itibarıyla gösterdikleri aşırı hareketliliğin (mobility) yaratmış olduğu "düzensizliği" ve sürekli ganimet için komşu yerleşik toplumlar üzerine yaptıkları akınları sona erdirmek için alınan tedbirler olarak belirtiyorlardı. Ruslara göre, "medeni" olan kendileri komşu "barbar" veya "yarı-barbar"

göçebelerin topraklarını almak zorunda kalmışlar ve doğal sınırlara veya kendilerine eş, yerleşik medeniyetlerin sınırlarına varıncaya kadar bu yayılmayı sürdüreceklerini belirtmişlerdir.[7] Ancak, doğal sınırlara ulaşma tezi, Rusların onaltıncı asırda Ural dağlarına, Hazar Denizi'ne ve Kafkaslar'a ulaşmalarıyla bir noktada başarılmış olurdu. Onaltıncı asırda ulaşılan bu sınırlar, Rus yayılmacılığını durdurmamış, aksine daha kapsamlı istilalara itmiştir. Böylece ortaya attıkları doğal sınırlar tezi, Rus saldırganlığı ve emperyalizmi ile çürütülmüş oluyordu.

Rusların ikinci tezi olan, yerleşik ve medeni toplumların sınırlarına ulaşıncaya kadar yayılma fikri ise, Orta Asya'daki Türk hanlıklarının oldukça iyi gelişmiş yerleşik bir hayatı ve tarihi medeniyeti gözününe alındığında, onların sınırı Ruslar için yayılmanın sonu olmalıydı. Ancak, bu tez de sadece Rusların kendi politik ve diplomatik oyunlarının parçasından başka bir şey olmadığından, 1877'ye varıncaya kadar Ruslar, Orta Asya Türk hanlıklarını yenmişler, stratejik ve ekonomik önemi olan yerleri, örneğin Taşkent, Semerkand, Aral Gölü çevresi ve Hokand Hanlığı gibi, tamamiyle kendi askeri yönetimleri altına almışlar, geri kalan yerlerdeki Buhara ve Hive hanlıklarını da kendi vasalları (bağlı hanlıklar) haline sokmuşlardır. O tarihte, Batı Türkistan'ı tam bir Rus boyunduruğu altına almak için geride sadece Türkmenlerin yaşadığı topraklar kalmıştır.

Rusların bu tezlerini daha ziyade 1860'larda ve 1870'lerde, Orta Asya Türk hanlıklarını ele geçirdikleri sırada vurgulamışlardır. Bunda, İngiliz-Rus emperyalist rekabetinin önemli yeri vardır. Bu tezlerle Ruslar, bir anlamda saldırgan ve yayılmacı politikalarını örtbas edip, kendilerini İngilizlere ve Avrupa'ya karşı masum göstermek istemişlerdir. Bu tezlerin aksine Rusların Türk topraklarını ele geçirmede birçok daha gerçekçi sebepler vardır. Bunlardan, bir Cossack olan Yermak'la başlayan, panslavist devlet adamlarından Count Nikolai İgnatiev (1832-1908), D.A.Miliutin ve komutanlardan General V.A.Perovski, General A.K.Kaufman, General M.G.Cherniaev ve General M.D.Skobelev gibi şahsi ihtiraslarını

tatmin için büyük bir imparatorluğun kaynaklarını yayılmacılık ve rütbe uğruna[8] kullanan kişilerin varlığı, Rusların toprağa doymayan aç gözlülüğü,[9] zenginlik ve prestij için ticari yolları kontrol etme isteği,[10] bozkır toplulukları ile giriştikleri tarihi mücadelenin canlı anıları,[11] Ortadoksluk ve Rusluk fikirlerini yayma veya üstün kılma arzusu, Türk toprakları üzerinde yaşayan halkın ve devletlerin geri kalmışlığı, emperyalist düşüncenin oluşturduğu Rus siyaseti ve sıcak sulara inme politikaları gibi sebepler Rusların yayılmacılığında daha etkili olmuştur.[12]

### • Ondokuzuncu Asrın Ortalarına Doğru Türkmenler

Türkmenler Oğuz boylarından olup, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1156) önderliğinde ve daha sonra da Moğollar önünde kaçarak, Orta ve Yakın Doğuya giden Oğuz Türklerinin arkada bıraktıkları soydaşlarıdır.[13] Genellikle bağımsız aşiretler halinde yaşayan bu Türk toplulukları, zaman zaman Hive Hanlığı'nın ve zaman zaman da İran'ın hakimiyetini kabul ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yaşadıkları coğrafya genel hatlarıyla tarihte "Oğuz Çölü"[14] olarak da isimlendirilen, Moğol istilasının yıkımını en az hissetmiş yerlerden olan Mengiştaktır.[15] Ondokuzuncu yüzyıldaki yaşadıkları alan genel hatlarıyla, batıda Hazar Denizi ve İran ile doğuda Aral Gölü, Hive ve Buhara hanlıklarına; kuzeyde Kazak bozkırları, özellikle Küçük Orda toprakları ile güneyde Afganistan sınırları arasında yer almaktaydı. Bu topraklar genellikle az yağış alan, yazları sıcak ve kurak, kışları ise sert soğuklara maruz kalan bir iklime sahipti. Önemli bir kısmını Kara Kum olarak isimlendirilen çöller oluşturmaktaydı. Bu geniş ve kurak topraklar üzerinde tarıma elverişli ovalar da mevcuttu. Bunlardan Akal vahası ile Tecend ve Murgab ırmaklarının beslediği Merv vahaları meşhurdu. Genellikle kurak düzlüklerin oluşturduğu ülkede dağlık alanlar sınırlı idi. Sadece kayda değer olanı, batıda, İran sınırında yer alan Köpet dağlarıydı.

Bu geniş kurak, yarı-kurak ve kısmen sulanan araziler üzerinde Türkmenler, göçebe, yarı- göçebe ve kısmen de yerleşik bir hayat sürmekteydiler. Bulundukları coğrafyanın ve iklimin zaman zaman yol açtığı hastalık, kıtlık ve zorlukların yanında, normal zamanlarda da zengin bir hayatı destekleyecek özelliği sınırlı idi. Bu sebeptendir ki, Türkmen toplulukları oldukça fakir bir hayat yaşıyorlardı. Yaşam tarzlarının, İran ile dini sürtüşmenin ve İran'ın siyasi emellerinin yanında, fakir oluşları, Türkmenleri zaman zaman alamanlar (akınlar) yaparak, gerek İran ve gerekse de Rus köylerinde ganimet toplamaya ve ganimetler arasındaki esirleri ise Hive ve Buhara gibi şehirlerde satarak para kazanmaya itmiştir. Türkmenler için bu akınlar, bir yaşam tarzı, ekonomiye katkı ve siyasi bağımsızlığın simgesi gibiydi.[16] Elbette, Türkmenler asırlardır üzerinde varlıklarını sürdürdükleri toprakları da en iyi şekilde kullanmasını öğrenmişler, hayvancılıkla uğraşmanın yanında, toprakları işlemede, nefis kavun, karpuz ve diğer sebze ve meyvelerle, mısır ve buğday yetiştirerek, kendi ihtiyaçları olan toprak ürünlerini de yetiştirmişlerdir. Bu amaçla, gerek Akal vadisi ve gerekse Merv vahaları ün kazanmıştır.

Kendi boy grupları içerisinde özgürce yaşamayı seçen Türkmenler, çevre ülkelerin kendi üzerlerinde kurmak istedikleri siyasi üstünlüğe şiddetle karşı çıkmışlardır. Çevre ülkelerden doğuda Hive ve Buhara Hanlıkları, batıda ise İran ve Afganistan devletleri ile zaman zaman ilişkiler kurmak ve mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Türkmenlerin Hive Hanlığı'na ve İran Devletine Karşı Bağımsızlık Mücadeleleri Merkezi güçlü bir politik çatı altında toplanıp, birlikte bir devlet kurmaktan uzak olan Türkmen boyları, zaman zaman komşu yerleşik büyük devletlerin hakimiyeti altına girmek zorunda kalmışlar, bu devletlere vergi ve asker vermişlerdir. Diğer bir deyişle, kendi devletlerini kuramayıp, bağımsız hareket eden Türkmen boylarına, komşu devletler saygı duymamış, her fırsatta onları hakimiyet altına alıp, topraklarını istila etmek istemiştir. Bununla birlikte, Türkmenler de kendi bağımsızlıklarını

korumak için zaman zaman bir komşu devletin himayesini, diğerinin saldırgan tutumuna karşı aramışlardır. Bu sebeptendir ki, 1822'de Buhara ordusu Merv'i istila edince, Tekeler gönüllü olarak Hive Hanlığı'nın hakimiyetine girmiş ve Buhara'ya karşı Hive ile yakınlaşmayı kendi siyasetlerine daha uygun görmüşlerdir. Ancak, 1855'te bu defa Koşut Kağan liderliğinde Hive'ye karşı ayaklanmışlar, Hive Hanı Muhammed Emin komutasında üzerlerine gelen orduyu yenip, hanı esir edip, başını kesmişler ve bir iyi niyet gösterisi olarak da kesik başı İran'ın Kajar Şah'ına göndermişlerdir.[17]

İranlıların Türkmenler'i hakimiyet altına alıp onlardan vergi ve asker temin etmek arzusu, 1850'lerin sonunda tekrar alevlenmiştir. Birçok zamanlar, İran'ın Türkmenler üzerine yaptığı seferler uzun süreli hakimiyetten ziyade, devlet terörü şeklinde çapulculuk ve yağma yapmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Türkmen sınırındaki İran valileri, sürekli Türkmenler üzerine ani baskınlar yapar ve yüzlerce Türkmeni öldürür veya esir eder ve binlerce hayvanlarını çalarlardı. Örneğin, 1856'da Astrabad valisi Jafer Kuli Kağan ansızın Akal Türkmenleri üzerine yürümüş, 500 kadarını öldürüp, 1.500 kadarını esir etmiştir. Yine, 1857'de Horasan genel valisi Sultan Murad Mirza Türkmen ileri gelenlerle Meşhed'de bir toplantı yapıp anlaşmaya varma vaadinde bulunmuş, ancak gelen Türkmen beylerini kahpece yakalatıp hapse attırmıştır. Devam eden İran saldırılarından Astrabad valisi Jafer Kuli'nin Akal üzerine yaptığı 1858'deki sefer, Mançuk Tepe muharebesinde tam bir yenilgiyle sonuçlanmış. Türkmenler, Nur Verdi Kağan liderliğinde, İran içlerine kadar saldırılar yapmışlardır. Ancak bu yenilginin ve kaybolan prestijin gereğinin yapılması için, yeni Horasan genel valisi Hamza Mirza komutasında bir İran ordusu Merv'e kadar ilerlemiş, ancak Merv Türkmenler tarafından boşaltıldığından, Türkmenleri hakimiyet altına almak mümkün olmamış ve burada kalamayacağını anlayan İranlılar geri dönmek zorunda kalmıştır.[18]

Bu başarısızlıktan sonra, büyük bir ordu ile Türkmen topraklarına girip, Merv'i alıp, Türkmenlere kesin darbeyi

vurmak isteyen İran Şahı Nasreddin, Horasan valisi Hamza Mirza komutasında 30.000 asker, 33 top ve 20.000 yardımcı kuvvetli 1860 yılı ilkbaharında sefere göndermiştir. İlk defa Tecend ırmağının geçildiği 14 Haziran günü sıcak çatışmaya giren ordu, ondan sonra sürekli Türkmen saldırılarına uğramasına rağmen, yoluna devam etmiştir. Sıcaklar ve susuzluk yüzünden muzdarip olan İran ordusu, Türkmenlerin başarılı saldırı ve bu saldırılarda elde ettikleri esir ve yük dolu hayvanlar, ordunun moralini iyice bozmuştur. 6 Temmuz'da Murgab nehrini geçen İranlılar, bataklık ve sulardan dolayı ve yaklaşık 25 kilometre olan Merv'e kadarki mesafeyi ancak dokuz günde alabilmiş ve Merv şehrine varıldığında, burasının Türkmenlerce terk edildiğini görmüştür. Buna rağmen, "İran ordusunun muzafferin şehre girişi" İran'da şenliklerle kutlanmıştır. Burada uzun zaman zevk ve eğlence ile vakit geçiren ordunun, ot toplamak ve başka sebeplerle dışarı çıkanlarını, Türkmenler pusuya yatarak ve baskınlar yaparak öldürmeye ve esir olarak alıp götürmeye devam etmişlerdir. Hatta Türkmenler, uykuya dalan nöbetçilerin kafasını kesip, elinden silahını alıp götürmüşlerdir.[19]

Merv'de bir çeşit kuşatma altında kalan ordu, açlık ve tifüs hastalığından kırılmaya başlamıştır. Sonunda, Hamza Mirza'nın muhalefetine rağmen, Şah'ın ileri gidip Türkmenlerin mutlaka ezilmesi emri nedeniyle ordu 10 Eylül'de Türkmenleri izlemeye başlamış, 16 Eylül'de Türkmenlerin yeni karargahına saldırılmış ise de, Türkmenler "İranlıların hareket tarzını süratle" kavrayıp, İranlıları şaşırtmış ve iki toplarını da cephanesiyle birlikte ele geçirip İran ordusuna karşı kullanmıştır. Şaşkınlık içerisinde olan İran ordusu, 3 Ekim'de iki grup halinde ilerlemeye başlamış, Türkmenlerin pususuna düşmüş, büyük bir bozguna uğrayarak, "Herkes canını kurtarsın!" bağırışlarıyla tam bir panik ve perişanlık içindeyken, komutanlarının da orduyu terk ederek son sürat geriye doğru kaçtığını görünce, Türkmenler büyük bir zafer kazanmıştır. İran ordusu, tüm erzak ve malzemeleriyle Türkmenlerin eline geçmiştir.[20]

Zafer, Teke Türkmenlerinin liderliğinde, Yomud, Sarık ve Salor

Türkmenlerinin yardımıyla kazanılmış, ve İran'ın Merv doğrultusunda yayılmacılığı sona erdiği gibi, Türkmenler de tam bir bağımsızlıkla hareket etmeye başlamışlardır. Zaferin verdiği güçle, Türkmenler İran'ın birçok yerine seferler yapıp, buraları yağmalamışlardır. Hive ve İran tehlikesini bir süre için bertaraf eden Türkmenler, bu kez de kuzeyde her geçen gün daha da saldırganlaşan yeni bir güçle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu yeni güç Rusya idi.

### • Rusların Hazar Gölü'nün Doğusuna Geçmeleri

Rusların Hazar'ın doğusundaki Türkmen topraklarına ilgileri I. Petro'nun (1689-1724) çarlık dönemine kadar geriye gider. I. Petro, Türkistan'ın "gizli" altınına ve Hindistan ile Çin'den gelen zengin ticaret yollarına hakim olmak için,[21] 1717'de bir Kafkasyalı olan Aleksander Bekovitch-Cherkasski komutanlığındaki bir orduyu Hazar ötesi topraklar üzerinden Hive'ye göndermiş, ancak bu sefer tam anlamıyla başarısız olmuştur.[22] Her ne kadar I. Petro bundan başarısız olmuşsa da, Ruslar için gelecekte izliyecekleri yöntemi göstermiştir. 1850'lere kadar, Ruslar Türkmen topraklarına ciddi olarak yerleşmemişlerdir. Bunda, Rusların Kafkaslar'da karşılaştıkları Osmanlı, İran ve yerli güçlerin karşı koymasının önemli yeri vardır. Rusların Kafkaslar'a ve Hazar Denizi'ne hakimiyeti 1828'de İran ile yaptıkları Türkmençay Anlaşması'yla sağlam bir noktaya erişmiştir. Bu anlaşmayla Ruslar, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan ve Gürcistan üzerinde tam hakimiyet kurmuşlar, Hazar Denizi'nde de üstünlüklerini İran'a kabul ettirmişlerdir.[23] Bundan sonra Rusları bu bölgede meşgul eden, Rus yayılmasını durduran ve yirmibeş yıl boyunca binlerce Rus askerinin ölümüne yol açan gelişme, Şeyh Şamil liderliğindeki yerli Müslüman güçlerin başarılı gerilla hareketleridir. Şeyh Şamil'e karşı, hemen hemen sınırsız olan insan, mal ve malzeme kaynaklarını kullanan Ruslar, ancak, 1859'da Şeyh Şamil'i yenmeyi başarmışlardır.[24] Ruslar böylece bölgedeki son engeli de aşmışlardır. Kafkaslar'da ve Hazar Denizi'nde varlığını güçlendiren Ruslar, Kırım Harbi'nin

vermiş olduğu aşağılayıcı yenilginin de öfkesiyle, Orta Asya'da topraklar alarak kırılan prestijlerini ve tarihi yayılmacılıklarını tatmin etmeye devam etmiştir. Her yeni işgal edilen toprak, izleyen yeni işgaller için başlangıç noktası olmaya devam ederek, Rusya'nın sürekli olarak topraklarını genişletmesine yol açmıştır.[25]

1850'lerde Ruslar, Hazar ötesi (Transcaspia) topraklara göz dikmişlerdir. Hazar'ın doğusundaki topraklarda, Yamud Türkmenleri ve daha güneye doğru ise Akhal ve Aşkabat bölgesinde Teke Türkmenleri yaşamaktaydı. Rusların Hazar ötesi topraklara ilk yerleşimi 1854'te, Novo-Petrofski kalesini kurmalarıyla başlamıştır.[26] Ancak, bir yanda Kırım Harbi ve diğeryandan da Orta Asya hanlıklarıyla yaptıkları savaşlar nedeniyle, bu bölgedeki ilerlemelerini bir süre için askıya almak zorunda kalmışlardır. Doğuda, 1865'te Taşkent'i alıp, 1866'da Buhara ve Hokand hanlıklarını yenip barış yapmaya zorladıktan sonra, Ruslar, Türkmen topraklarına ve Hive Hanlığı'na göz dikmişlerdir. Hive Hanlığı'nı zapt etmek için Hazar üzerinden ve Türkmen topraklarını geçerek bir sefer yapmayı düşündüklerinden, Hazar Denizi doğusunda yerlerini sağlamlaştırmak ve bir başlangıç noktası kazanmak için, 1869'da Kızıl Su (Krasnovodsk) -ki Ruslar burasını antik dönemlerde Amu Derya ırmağının ağızı olarak düşünüyordu- üzerinde bir kale yapmayı başardılar. Ruslar, Albay Stoletoff komutanlığında bir gücü kaleye yerleştirdiler.[27] Gelişmeden haberdar olan Hive hanı, Türkmenleri ve bir kısım kendi güçlerini buradaki Ruslarla mücadeleye teşvik etmiştir. Türkmenler sürekli buradaki Rus kalelerine akınlar yapmış ve bir defasında da Albay Rukin'in tüm kuvvetlerini ezmişlerdir.[28] Ancak, Ruslar Hazar'ın doğusunda kalmaya kararlı olduklarından, yeni güçlerle durumlarını takviye etmiş ve Hazar'ın güneydoğuyı istikametinde yer alan Çıkışlar'da yeni bir kale yaparak, hem Türkmenistan ve İran hem de Afganistan üzerine gelecekte yapılacak askeri seferler için daha uygun bir mevkiyi kazanmışlardır.[29]

#### • Hive Hanlığı'nın Rus Üstünlüğünü Kabulü ve Rusların Yomut

## Türkmenlerini Katliamı

Hokand ve Buhara ordularını yenerek, Taşkent ve Semerkand gibi tarihi, ekonomik ve stratejik şehirlere sahip olan ve bu hanlıklar üzerine hakim devlet olan Rusya, 1873'te son bağımsız Türkistan Türk Hanlığı Hive'yi de yıkmak için ordular göndermiştir. Ruslara göre bu seferin sorumluları Hivelilerdi. Onlara göre, Hive Hanı Mehmet Rahi Han (1864-1910) Rusya topraklarına saldıran Türkmen "çetelerine" ve Kazak "eşkiyelerine" yardım ve yataklık etmekte, bu grupların kervanlara saldırıp soymasına ve ticareti engellemesine göz yummakta, Rus topraklarında çıkan ayaklanmaları desteklemekte ve en önemlisi "yüzlerce" Rus köle olarak kullanmaktaydı.[30] Her ne kadar Hive'de Rus köleleri var idiyse de, Rusların iddia ettiği gibi yüzlerle ifade edilecek kadar fazla değildi. Dahası, bu Rusların çoğu bizzat Han tarafından, kendi bahçelerinin bakımı ve gelişimi ile görevlendirilmiş kişilerdi.[31] Gerçekte Ruslar, Hive'yi almakla, I. Petro zamanından beri besledikleri tarihi emelleri gerçekleştirecekler, tüm Orta Asya Türk hanlıklarını hakimiyet altına alacaklar, Amu Derya nehrini tam kontrol ederek, ticaret ve bölge ekonomisinde tam söz sahibi olacaklar ve İngilizlere karşı bölgede stratejik bir üstünlük elde edeceklerdi.

Ruslar, 1873 yılı yazında, üç ayrı hareket noktasından, dört ayrı ordu ile Hive üzerine yürümüşlerdir. Bu ordulardan, Türkistan genel valisi General K.Von Kaufman, aynı zamanda Kaufman tüm orduların komutanıydı, Taşkent'ten, Ural Cossacklar komutanı General N.A.Verevkin Orenburg'dan, Hazar ordusu komutanı General N.P.Lomakin Kızılsu'dan ve Albay Markasov'un birlikleri de Hazar üzerindeki Çıkışlar'dan başlayarak Hive üzerine yürümüştür. Rusların bu şekilde birçok ordu ile ve birçok cepheden Hive üzerine yürümeleri, onların tarihte iyi ders çıkardığını gösteriyordu. Çünkü 1717'de Hazar üzerinde Bekovich güçleri ve 1839'da Orenburg'dan Orenburg Valisi General Perovski komutasında ki ordular Hive'yi almayı denemişler, her ikisi de başarısızlıkla sonuçlanıp, Rusya'ya

ağır mali ve insani kayıba yol açmıştır. 1873'te mutlaka Hive'yi almaya kesin kararlı olan Ruslar, toplam sayısı kaynaklara göre 13.000 ile 50.000 arasında değişen ordunun,[32] bir veya ikisinin görevi yapamaması olasılığına karşı, diğerlerinin Hive'yi almasını garanti etmek istemişlerdir. Bu doğrultuda da, sadece Albay Markasov'un birlikleri Hive'ye varamamış, kötü iklim, zorlu coğrafya ve sürekli Türkmen saldırıları nedeniyle Hive'ye varmadan ağır kayıplarla Hazar'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu başarısızlığa rağmen, Markasov, Türkmenlere büyük zarar vermiş ve ayrıca da binlerce Türkmen savaşcısını meşgul ettiğinden, Türkmenlerin Hive'ye yardımını engellemiştir.[33] Diğer  c ordu da Hive'ye ulaşmış, Hive ordusu ile yaptıkları ufak çaplı çatışmaları da kazanmışlardır. Gerçekte askeri yönde g c z olan Han, coğrafya, ve iklimin zorluklarına ve Türkmen hafif süvarilerine güvenmiştir. Bunlardan ilk iki engel, Rusların yeraltı sularını borular vasıtasıyla çıkarıp içme tekniklerine ve uzun ömürlü yemek tekniğine yenilmiş, Türkmen g c leri ise Mengit'te ve yol boyunda bazı saldırılarla düşmana zarar vermişse de durduramamıştır.[34] Başarılı bir seferden sonra, Rus orduları 10 Haziran 1873'te Hive'nin başkentine girmiş ve Han'ın vassallığı kabul etmesiyle bir barış yapılmıştır. Bu barışa göre Han, Amu Derya ırmağı doğusundaki topraklarını Ruslara bırakmış ve ancak geri kalan bölgenin Rus hakimiyetini tanıyan Han olarak tahtını kazanmıştır.[35]

Ruslar, her ne kadar, Hive ile anlaşma yapmışlarsa da, Hive'yi bırakıp gitmemişler, Hive Hanlığı'na bağlı Yomut Türkmenleri  zerine bir sefer yapmışlardır. Hive'ye girmekle hızını alamayan, General Kaufman, Yomut Türkmenlerine vuracağı darbe ile  ar'dan iltifat ve madalyalar kazanacak ve Türkmenlerin ödemekle yükümlü olduğu 800.000 rublelik harp tazminatını toplayacaktı. Türkmenlerin 300.000 rublelik kısmı 25 Temmuz'a kadar ödemediklerini ve bir kısım Türkmenlerin bölgeyi terk ettiklerini ileri sürerek, Türkmenler  zerine giden Ruslar, Yomutların tüm Rus isteklerini kabul etmelerine rağmen, seferi sürdürmüş ve binlerce Yomut Türkmeni kadın,  ocuk, yaşlı ayrımı yapılmaksızın katledilmiştir.[36] Bir görgü tanığı olan

**Amerikalı gazeteci, J.A.MacGhan**, olayın korkunçluğunun bir safhasını şöyle tasvir etmiştir:

Yomut'ların evde kullandıkları malzemelerle dolu yüzlerce araba dağınık bir şekilde düzlüğe yayılmıştı... Bu Yomutlar Rusların insafına ve acımasına oldukça güveniyorlardı. (Ancak) onlar, Cossacklar tarafından ele geçirilip, kesildi. Heryerde, arabaların arasında, mızrak ve kılıç darbeleriyle kanlı ve korkunç görünen cesetler vardı. Daha kötüsü, eş, sevgili ve kardeşlerinin ölü cesetlerinin etraflarını sardığı kadınlar, ... arabaların altında sorgulayan gözleri ve korku dolu yüzleri ile bizi seyrediyordu ... Fakat bunlardan en kötüsü, ebeveynlerinin öldürüldüğü küçük çocukları görmektir. Bunlardan bazısı tekerler etrafında ağlayarak sürünüyor; diğerleri hala arabalarda oturtup çocuksu merakla parlayan gözleriyle bizi seyrediyordu; bir küçük kız kikirdeyerek General Golvatchoff'un tuğuna gülüyordu.[37]

Arminius Vambéry'ye göre, Kızıl Tekir katliamında yaklaşık 10.000 Yomut Türkmeni öldürülmüştür.[38] Bu kıyımlardan sonra Yomutlar kendi hallerine bırakılmakla kalmamış, her çadır başına dört sterlin düşen harb tazminatını vermek zorunda bırakılmışlardır. Bu miktar, Türkmenlerin fakirliği göz önüne alındığında, Almanlar'ın 1871'de Fransızlar üzerine koyduğu harp tazminatından daha ağırdır.[39] Bu seferde asıl meselenin Türkmenlerin özgür yaşam tarzını -ki bu tarz Rusların bölgeye istedikleri gibi yerleşmesine mani idi- yok etmek olduğunu ve Hive seferi sırasında Ruslara saldırılarının öcünün alınması olduğunu belirtmek gerekir.[40] Yomutların hunharca katledilmesi, onların Türkmenler içerisindeki güçlerinin kırılmasına ve Tekelerin tek başına Türkmen boyları içerisinde güçlü ve lider konumunu sürdürmelerine yardımcı olmuştur.

### • 1879 Rus Seferi ve Türkmenlerin Büyük Zaferi

1873'te Hive'nin Rus hakimiyetine girmesi ve Hive'ye bağlı Amu Derya boylarında yaşayan Yomut Türkmenlerinin Ruslarca katledilmesinden sonra, Ruslar, Türkistan'daki son özgür Türk toprağı olan Türkmen topraklarını ele geçirmek için

alışmalarını hızlandırdılar. Kızılsu'daki Rus birliklerinin komutanı General Lomakin sık sık Türkmen topraklarına seferler yapmakta ve Türkmenleri gerek korkutarak ve gerekse de anlaşma yolları deneyerek Rus nüfuzunun buralarda yayılmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Genellikle bu tür kısa ve az kuvvetle yapılan seferlerde, Ruslar küçük Türkmen boyları veya obaları ile karşılaşp onlardan hayvan ve bilgi almakta ve Türkmenlerle İran arasındaki ilişkiyi de yerinde görmekteydiler.

İran ile eskiden beri gelen düşmanlık yüzünden Türkmenler ile İranlılar arasında sürekli bir mücadele vardı. Bir defasında General Lomakin Atrek ırmağına kadar sefer yapmış ve bu sefer sırasında da birçok Türkmen beyi ona gelip Ruslarla iyi komşular olarak yaşamak istediklerini belirtmişlerdir. Yine bu beyler İranlılar hakkında şikayetçi olup, İranlıların bazı saldırgan Kürt aşiretlerini Türkmen sınırına yerleştirip, Türkmenlere baskı ve zulüm yaptıklarını belirtmişlerdir. Lomakin bu konuda onlara yardım etmeye söz vermiştir.[41]

Her ne kadar Ruslar Hazar Denizi'ne yakın bölgelerdeki küçük Türkmen boylarını kontrol etmede fazla zorlanmamışsa da, güçlü Türkmen boyu olan ve Akal vahası ile Aşkabad bölgesinde yaşayan Tekeler üzerinde üstünlük kuramamışlardır. Türkmenler arasında en güçlü, savaşçı[42] ve "doğal cesarete ve bastırılmaz özgürlük aşkına"[43] sahip olan Tekeler, Rusları bir emperyalist düşman olarak görmekte ve her türlü baskıya yiğitçe karşı koymaktaydı. Tekelere karşı ilk ciddi Rus askeri seferlerinden biri, General Lomakin'in 1876'da yaptığı seferdir. Bu seferde Ruslar Kızıl Arvat'a kadar varmışlar, ancak aralıksız süren Teke saldırılarına dayanamayıp, geriye, Kızılsu'ya, dönmek zorunda kalmışlardır. Ancak, çağın emperyalist karakterinin bir gereğı olarak, Ruslar Türkmen topraklarını mutlaka ele geçirmek istemekteydi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Avrupa'da oluşan politik havadan kendi çıkarlarını daha iyi korumak isteyen Ruslar, Türkmen topraklarına büyük bir sefer yaparak, hem toprak kazanmak hem de Afganistan'a göz dikerek İngilizlerin Hindistan üzerindeki ekonomik çıkarlarını tehdit edip, onların

Avrupa ve Osmanlı üzerindeki Rus emellerine ve isteklerine karşı gelmesini sınırlamak istemişlerdir.[44] Ayrıca, Ruslar, İngilizlerin 1877'den itibaren Afganistan'ın Rusya yanlısı siyaset izlemesinden dolayı bu devlet ile aralarının açılması ve bu ülkeyi güneyden istilaya başlaması ile onların tüm Afganistan'ı ele geçirip, Türkmen topraklarını da etki alanları içine almalarından korkmuş ve bu sebeple Ruslar, Merv'e kadar toprakları ele geçirip, Orta Asya'daki kazandıkları üstünlüğü korumak yanında, bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını sürdürmek istemişlerdir.[45] Bu sebeplerle Türkmenlere karşı büyük bir Rus seferinin hazırlıkları 1878'de başlamış[46] 1879'da da Ermeni asıllı olan, çirkin ve korkunç bir çehreye sahip olan General Lazarev sefer yapacak ordunun başına getirilmiştir. 13.200 yaya askeri, 23 Cossack sotniaları (bir sotniada yaklaşık 150 asker vardı), 5 Rus yanlısı Türkmen sotniası, 32 top ve 5 Cossack topundan oluşan bu ordu,[47] Ruslara göre Hive ile Kızılisu arasındaki karavan yolununun emniyetini sağlayacaktı. Ancak, asıl amaç Merv'e kadar yürüyüp tüm Türkmen topraklarını almaktı.[48]

Türkmen savaşçılarından, İran'a karşı başarılı bir seferi yeni bitiren Tıkma Serdar, Ruslara karşı koymanın bu aşamada zor olduğunu, çünkü onların daha bir yıl önce Osmanlı'yı yendiğini belirtmiş ve Rusların kampına gelerek sefer boyunca orada kalmıştır. Akal Tekelerinin lideri Nur Verdi Han'ın oğlu Berdi Murad ise sonuna kadar karşı konması taraftarı olarak, Gök Tepe'de savunma tedbirleri almıştır.[49] Büyük bir hızla ve hışımla sefere başlayan Ruslar, türlü zorluklara rağmen yoluna devam etmiş, ancak komutanları General Lazarev de yolda ölmüştür. Lazarev'in ölümüyle komutanlığı geçici olarak General Lomakin almıştır. Lomakin, Gök Tepe'yi alarak büyük bir ün ve madalyalar kazanmak hevesiyle, Rusların yeni komutan atadığı diğer bir Ermeni asıllı General A. Tergukassov komutayı ele almadan hızla Gök Tepe'ye yürümüştür. Her ne kadar Ruslar toplarla Gök Tepe'yi dövmüş ve binlerce Türkmen kadın, çocuk, ve yaşlılarının canına kıymışsada,[50] Türkmenlerin cesareti kırılmamış, ve inatçı

bir şekilde çatışmalara devam etmişlerdir.

General Lomakin tüm şerefi kendi kazanmak için Türkmenleri toplarla yıldırımadan önce hücum kararı vermiş ve bu da Türkmenlerin işine gelmiştir. Ağır silahları ve topları olmayan ancak, “sadece sıradan, Asya’ya has silahları ve birkaç kısa menzilli tüfekleri”[51] olan Türkmenler, Ruslara uzaktan uzağa yapılan çatışmada pek fazla zarar veremiyordu. Ancak, Rusların hücumu ile el ele, göğüs göğüse çarpışma şansı yakalamışlar ve Rus askerlerine büyük bir yenilgiyi tattırmışlardır. Ruslar Golos gazetesinde yayınladıkları bildiride, Türkmenler karşısında aldıkları aşağılayıcı yenilgiyi kabul ettikleri gibi, bu yenilgi sırasındaki kayıplarını da yazmışlardır. Buna göre, sadece saldırı sırasında 412 asker ve 21 subay savaş dışı kalmış, bunlardan yedi subay ve 176 asker öldürülmüştür. Tamamı ile bozgun halinde ve şekilsiz olarak geri çekilen Ruslar, yol boyunca Türkmenlerin saldırılarına maruz kalmış ve zorlukla Kızılсу’ya dönebilmiştir.[52] Buna karşılık, Rus resmi bildirilerine göre, Türkmenler 2.000 savaşçı, 2.000 kadın ve çocuk olarak 4.000 insan yitirmiştir.[53] Rusların tamamının yok edilememesi de, Türkmenlerin oldukça büyük kayıplar vermesi ve bu sebeple de onlara karşı şiddetli darbeler indirememesidir.

### • 1881 Rus Seferi ve Gök Tepe’nin Düşmesi: Rusların Tekke Türkmenlerini Katliamı

Türkmenler 1879’da kazandıkları büyük zaferle bölgedeki Rus imajını ve yenilmezliğini bir süre için kırmışlardır. Bu zaferden cesaret alarak Hazar kıyılarındaki Rus üslerine ve hatta Kızılсу’ya kadar seferler yapıp Rusları baskı altında tutmuşlardır.[54] Vambéry’ye göre, bu başarı Türkmenlerin çevre ülkelere, özellikle İran’a, karşı akımlarını sıklaştırmalarına ve bu sebeple de bölgede asayişin ve düzenin ortadan kalkmasına yol açtığını yazmıştır. O’na göre, Türkmenlerin bu taşkınlıklarını ancak Ruslar önleyebilirdi.[55] Ruslar, 1879 yenilgisinin bölgedeki kendi prestijlerine zarar verdiğini ve bu başarıdan cesaretlenen

İran, Özbek, Kazak ve Kırgız halklarının da Rus yönetimine karşı baş kaldıracağından korktuğundan, en kısa zamanda bu yenilginin rövanşını yapmak niyetindeydi. Bu sebeple 1880’de, devrin ünlü Rus Generali M. D. Skobelev[56] Türkmenler üzerine yapılacak askeri sefer için görevlendirilmiş, emrine de 11.000 asker ve 100 top verilmiştir.[57]

Ruslar Mart 1880’de Çıkışlar’da başlayan seferlerini 300 kilometre uzaklıktaki Bami’yi karargah yaparak devam etmişlerdir. Bami aynı zamanda askeri araç ve gereçlerle, yiyeceklerin toplandığı yerdı. Kesin bir zafer kazanmak ve Türkmen topraklarını almak kararlılığında olan Ruslar, önceki seferlerinde karşılaştıkları en büyük zorluklardan biri olan iklim ve coğrafyayı en aza indirmek için, Kızılsu’dan başlayarak, Kızıl Arvat’a kadar askeri amaçlı bir demiryolunu canla başla çalışarak yapmakta ve yol boyunda da yeni istihkamlar inşa ederek iletişim yollarını güvenlik altına almaktaydılar. Hatta, Ruslar Bakü’den Kızılsu’ya telgraf hattını ulaştırmayı başarmışlardır.[58]

Bu arada Türkmenler de boş durmayıp, 1879 Rus seferinde bir top atılmasıyla yaralanıp ölen liderleri Berdi Murad’ın yerine, İran ve Rus topraklarına yaptığı akınlarla meşhur olan Tıkma Serdar’ı lider seçip, Gök Tepe kalesinin onarım ve güçlendirilmesine çalışıyorlardı.[59] Gök Tepe kalesi dört metre genişlikte ve dört metre yükseklikte olup dört kilometre karelik bir alanı çevreliyordu. Kaledekilerin sayısı 30.000 civarında olup bunlardan ancak 5.000 kadarı ilkel silahlarla donatılmıştı.[60]

Ruslar geçen sefer yaptıkları yanlış yapmayıp, sahip oldukları modern silah ve üstün top gücüyle Türkmenleri kale içerisinde iyice yıpratmadan saldırıda bulunup, kısa mesafe savaşından kaçınmışlardır. Yine de, General Tersevichin komutasındaki birliklerle, Kul Batır liderliğindeki Türkmenler arasında yapılan bir çarpışmada, General Tersevichin ile birlikte birçok Rus ölmüş ve Türkmenler kısmi bir zafer kazanmıştır. Bununla birlikte, Gök Tepe kalesindeki Türkmenler, Rusların aralıksız top atışlarıyla çok sayıda kayıplar vermekteydi. Her ne kadar, Türkmenler, hatta onların

genç ve çocukları, geceleri gizlice Rus siperlerine kadar gidip silah ve mühümmat çalabiliyor ve dahası gece baskınları şeklinde Tıkma Serdar'ın yaptığı başarılı çıkışlarla -ki bir defasında bir Rus sancağı da ele geçirilmiştir- birçok Rusu öldürmesine rağmen, Ruslar karşısında tam bir başarı sağlanması uzak görünüyordu. Rusların bombardımanları kale içinde sıkışıp kalan Türkmenleri kadın, çocuk, ihtiyar demeksizin katlediyordu.[61]

Ruslar bir yandan topraklarla kaleyi döverken, bir yandan da kale altına kazdıkları tünellerden patlayıcılarla yeterince genişlikte gedikler açmış ve 21 Ocak 1881 günü Gök Tepe'ye Albay Kuropatkine, Kosselkov ve Gaidarov komutasındaki birliklerle hücum etmiştir. Tekeler "en iyi cesaret ve vatanseverlik örneği gösterip, evlerini inç inç (bir uzunluk birimi olan inç 2.5 cm'ye eşittir) savunmuşlarsa da", Rusların 12 milyon ruble harcayıp yaptıkları demiryoluna, General Skobelev'in kararlı ve üstün taktik kabiliyetine ve modern savaş teknik ve silahlarına yenilmişlerdir. General Skobelev merkeze gönderdiği telgrafta, dokuz saatlik kanlı bir çarpışmadan sonra Türkmenlerin bozguna uğratıldığını ve daha sonra da onları izleyerek 15 verstlük (uzunluk birimi olan verst yaklaşık 1.150 metreye eşittir) bir alanda katledildiğini belirtmiştir. Çarpışmalarda ise Rusların 16 subay ve 267 asker ölü, 11 subay ve 123 asker yaralı verdiğini yazmıştır.[62]

Gök Tepe savaşında Rusların katlettiği Türkmenlerin sayısı 20.000 ile 40.000 arasında değişmektedir. Buna göre, Arminius Vambery,[63] Charles Marvin[64] ve M.M.Shoemaker sayıyı aşağı yukarı 20.000 olarak vermektedir. Shoemaker'in dramatik anlatımıyla:

Skobeleff'in 1881'de kestiği 20.000'den fazla ölü, (Gök Tepe'nin) düzensiz duvarlarının yarısı yüksekliğine kadar dolmuştu... Bir hafta boyunca Rus askerleri serbest bırakılarak kale yağmalandı ve 3.000.000 ruble ganimet toplandı. Bu düzlükler daha önce de -Buradan Cengiz Han da geçti- korkunç görüntüleri görmüştü. Ancak, en büyük korkunçlukla, Hıristiyan Rusya hepsini geçmiştir.[65]

Büyük acılarla ve korkunç bir panikle canını kurtarmak için kaçıyan Türkmenler, kadın, çocuk ve ihtiyar denmeksizin kana susamış Rus askerleri tarafından yakalanıp hunharca öldürülmüştür. Binlerce insan ölüsü kaleyi ve çevresini kaplamıştır.[66] General Grodekov'un Charles Marvin'e söylediğine göre, bu kıyımlar sonrasında gelen soygun ve talanda Ruslar, 6.000.000 ruble değerinde ganimet elde etmişti.[67]

Gök Tepe'den sonra Ruslar ilerlemelerine devam etmiş ve Aşkabad'ı almışlar ve burasını Hazar Ötesi bölgesinin merkezi yaparak Rusya'ya kattıklarını belirtmişlerdir.[68] İngilizlerin reaksiyonundan çekinen ve savaş sırasında ordusunun bir kısmını ve malzemenin önemli bölümünü kaybeden Ruslar, Aşkabad'dan öte gitmemişlerdir. Zaten kazandıkları Akhal ve Aşkabad'daki verimli topraklar ve dünyadaki "en iyi 60.000 hafif süvari",[69] Rusları o an için tatmin etmiştir. Türkmenlerin lideri Tıkma Serdar ve ileri gelenlerden birçokları, daha fazla mücadelenin bir başarı sağlayamayacağından ve gereksizliğine inandıklarından, silahlarını bırakıp, Ruslara teslim olmuşlardır. Bunlar St. Petersburg'a gönderilmiş ve orada Çar tarafından iyi karşılanıp, kendilerine değerli hediyeler ve altın saatler hediye edilmiştir.[70]

Gök Tepe'nin düşmesi ve Aşkabad'ın alınarak Rusların yeni kazandığı toprakların merkezi yapılması ilk etapta en fazla İran'ı ilgilendirmiştir. Gelişmeler İran ile Rusya arasındaki ilişkileri iyi yönden geliştirmiş ve Aralık 1881'de yapılan bir anlaşmayla Türkmen-İran sınırı çizilmiştir. Buna göre, Rusya, Hazar'ın güneyinde ve Atrek ırmağı üzerinde bazı toprakları kazanırken,[71] İran da Sarak topraklarına kadar güneyde dağlık bölge arasında kalan verimli toprakları elde etmiştir.[72] Ruslar bu anlaşmayla aynı zamanda İran'ın Türkmenlerle ilişkisini denetlemek ve özellikle de bu sınırlarda gizli görevle çalışan İngiliz ajanlarını gözetlemek için bir görevli tayin etme yetkisini kazanmıştır.

#### • Merv'in Rus Hakimiyetine Girmesi

Ruslara karşı en önemli savunma merkezi olan Gök Tepe'nin düşmesi ve Türkmenlerin en güçlü ve savaşçı kollarından olan Akal Tekelerinin hunharca katledilmesi, Orta Asya'daki son geniş ve özgür Türk toprağı olan "Merv ve çevresinde karmaşık, heyecanlı ve sonuçsuz bir duygu halinin" oluşmasına yol açmıştır. İran ve özellikle İngiltere'den gelebilecek yardımdan da emin olmayan Merv'li Türkmenler arasında, Ruslara yönelik olumlu düşünen bir yapı doğmuş ve bu sebeple de yırtıcı hayvan tarafından "zorla parçalanmaktansa, onun kollarına atılmak" kabul edilmiştir.[73]

Diğer yandan Ruslar Merv'i savaş yapmaksızın topraklarına katmak arzusundaydılar. Bu amaçla, tüccar kılığı altında ve Kafkasya'lı bir Müslüman Rus subayı olan Alikhanov önderliğinde bir grup subayı gizlice Merv'e gönderdiler. Bunlar, orada yaptıkları incelemeler ve konuşmalar sonunda, Mervlilerin Rus hakimiyetini zaman içerisinde kendiliklerinden kabul edecekleri sonucuna varmışlardır.[74] Dahası, kurnaz bir siyaset izleyen Hazar ötesi toprakların askeri komutanı olan General Alexander V. Komarov, Mervlilerden oluşan bir grup insanı; Mayıs 1883'teki Çar Alexander Ill'ün tahta çıkma merasimlerine katılmak üzere Moskova'ya çağırılmış, bu davete katılan ve Rusya'nın güç ve ihtişamını yakından gören Mervliler geri döndüklerinde gördüklerini anlatmak suretiyle, Rus yanlısı bir hava oluşturmışlardır.[75] Mervliler arasında önemli yeri olan ve Nur Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal'de Rusların hakimiyetine girme taraftarı olduğundan,[76] Merv Rusya ile bütünleşmeye hazır hale gelmiştir.

Bir yandan İngilizlerin Sudan'da Mehdi meselesiyle meşgul olmaları ve diğer taraftan da Merv'de oluşan olumlu havanın bilincinde olan Ruslar, Mart 1884'te Merv'e gönderdikleri askeri birliklerle burasını Rusya'ya katmışlardır. Ruslar, bu hareket sırasında ciddi herhangi bir karşıkoyma ile karşılaşmamış ise de, Merv'deki önde gelen liderlerden olan Kajar Han ve onun Afgan asıllı fikir hocası olan Siah Push, Ruslar'a Merv'i savaşız vermek istememişler, ancak çoğunluğa muhalefet edemediklerinden ve yaptıkları ufak çaplı bir karşılaşmayı da kaybettiklerinden, General Komarov'un

birlikleri rahatlıkla Merv'e girmişlerdir.[77]

İngilizlerin yardımından ümit kesen Mervliler, İranlıların iki yüzlü siyasetinden memnun olmadıklarından, ve tek başlarına da, etrafları düşmanca güçlerle çevrili bir alanda yaşayamayacaklarından, Ruslarla birleşmiş, ve bir anlamda da önceden Rus hakimiyetine sokulmuş olan kendi soydaşlarına kavuşmuşlardır.

### • Penjeh Olayı ve Sarak Türklerinin Rus Hakimiyetine Alınması

Rusların Merv'e yerleşmesi, gerek Afganistan ve İngiltere ile gerekse de İran ile yeni ilişkiler içine girilmesine yol açmıştır, çünkü bu gelişmeden sonra Ruslar direkt olarak Afganlarla dolaylı olarak da İngilizlerle komşu olmuşlardır. Öteden beri Afganistan'ı Hindistan'daki zengin sömürgesi için bir tampon bölge olarak gören İngilizler, Rusların güneye inmesinden hep rahatsız olmuş ve Merv'e gelinceye kadar her türlü diplomatik ve siyasi silahlarını kullanarak, Rusların Afganistan'ın toprak bütünlüğüne saygı göstermelerini sağlamışlardır. 1837'de İran Herat'ı almaya kalkınca ve 1877'de de Stolitov komutasındaki bir Rus askeri grubunun Afganlarla gizli anlaşma yapıp Hindistan'a karşı birleşince, İngilizler Afganistan'ı işgal etmişlerdir.

Ruslar, Türkistan'da ilerledikçe İngilizler de bu ilerlemeye kayıtsız kalmayıp, bölgedeki çıkarlarını korumak için çalışmışlardır. 1864'te yayınlanan Gorchakov bildirisi ve 1873'te varılan ve Amu Derya suyunun Afganistan ile Buhara arasında sınır olmasını kararlaştıran İngiliz-Rus anlaşması, hep İngiliz çıkarlarını koruma çabalarının sonucudur.

Merv'den sonra Ruslar sayıları yaklaşık on bin çadır halkından oluşan Sarak Türklerinin ülkesine göz dikmişler ve burasını da Türkistan'daki topraklarına katmak istemişlerdir.[78] Bu Saraklar İran ve Afganistan arasında, Penceh'de yaşamakta, Afgan Amiri Abdurahman Han'ın iddiasına göre de Afganistan'a bağlı bir topluluktur. Bölgede her hangi bir Rus hareketi Rusya ile Afganistan'ı, dolayısı ile de Afganistan'ın koruyuculuğunu üstlenen İngiltere ile Rusya'yı karşı karşıya getirecekti. Bu

durumu sezen İngiliz ve Rus hükümetleri bir anlaşma yaparak Afganistan ile Türkmen toprakları arasındaki sınırı yerinde görev yapacak komisyonlar tayin edip bir karara vardırarak istemişlerdir.[79] Ancak kararlaştırılan Afgan Sınır Komisyonu'nun görevini yapmasından önce, Komarov komutasındaki Rus birlikleri, Afganların kendilerine ait olmayan bir toprağı işgal ettikleri, sınırda askeri yığınak yaptıkları ve saldırgan bir tutum izledikleri gerekçeleriyle, 30 Mart 1885 tarihinde Afganlara saldırmış ve onları yenerek Penceh'i ve Herirud suyu çevresini Rusya'ya katmıştır.[80] Rusya'nın bir askeri hareketle oldu bittiye getirip Sarak ülkesini alması ve Afganistan topraklarını ve dolayısıyla da İngilizlerin doğudaki çıkarlarını daha fazla tehlikeye atması, İngiltere ve Rusya ile bir savaşın çıkması tehlikesini yaratmışsa da, her iki devlet o sıralar Avrupa'da gelişen Alman tehlikesi ve bloklaşmalar nedeniyle anlaşma yolunu seçmiş ve bölgeye gönderdikleri sınır komisyonlarının çalışmaları sonunda Afganistan ve Türkmen sınırını tespit etmişlerdir.[81]

Penceh olayı sırasında Rawulpindi'de bir toplantı yapan Amir Abrurrahman ile Hindistan genel valisi Lord Dufferin birbirlerine yeterince güvenmediklerini, bir yandan Amir Abdurrahman'ın İngiltere'den daha fazla para almak hevesinde olurken, İngilizlerin de Amir'e yeterince güvenmediğı ortaya çıkmıştır.[82] Zaman içerisinde, Ruslara karşı ciddi bir askeri harekette bulunmanın faydadan çok zarar getireceğini kabul eden Afganistan ve İngiltere, Ruslara karşı politikalarını yumuşatmıştır.[83] Bu sırada Afganistan içerisindeki Türkmen grupları, Rusların ileride sorun yapıp yeni yerler alır kaygısıyla, yerlerinden edilmiş ve sürülmüştür. Sonuçta, sınır komisyonlarının uzun çalışmaları sonunda 1887'de varılan anlaşma ile Penceh merkez olmak üzere Saraklar'ın yaşadığı yerler Rusya'ya bırakılırken, Afganistan da Amu Derya boylarında bazı toprakları kazanmıştır. Ruslarla İngilizler arasındaki rekabet Ağustos 1895'te varılan Pamir Anlaşması, ki bu anlaşma Ruşan ve Şuğnan beyliklerini Rusya'ya, Darvaz'ı ise Afganistan'a bırakıyordu ve 1907 İngiliz-Rus konvensiyonu ile son bulmuş, İngilizler Afganistan

ve İran'ın güneyinde etki alanları oluştururken, Ruslar Türkmenistan'da ele geçirdikleri yerler ile İran'ın kuzey bölgesi üzerinde etki alanına sahip olmuşlardır.

## • Sonuç

Rusların Türkmen topraklarını ele geçirmeleri, onların onaltıncı asırdan başlayarak Türk toprakları üzerinde izledikleri yayılma siyasetinin Türkistan üzerindeki son halkasını temsil etmiştir. Ruslar, Türkmen topraklarını alarak bir yanda Türkistan'ın tümü üzerinde tam bir hakimiyet kurarak, orasını ekonomik, ticari ve askeri olarak sömürmek istedikleri gibi, diğer yandan da İran ve Afganistan üzerinde hakimiyet kurup Basra körfezine ve Hint okyanusuna ulaşarak, tarihi siyasetleri olan sıcak sulara ulaşma emellerini gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu emellerine, İngilizlerin karşı koymasından dolayı, kavuşamamış iseler de, Ruslar tüm Türkmenistan'ı alarak zengin pamuk üreten vahalara, tarihi ticaret yollarına ve gelecekte müstemleke olarak kullanacakları geniş bir ülkeye sahip olmuşlardır.

Türkmenler, göçebe ve yarı-göçebe yaşam tarzları, merkezi bir hükümete sahip olmamaları ve dağınık boylar halinde bulunmaları itibariyle, komşu devletlerce, özellikle İran ve Rusya tarafından, saygı görülmemiş ve bu sebeple onların ülkesi hep hakimiyet kurulacak bir bölge olarak düşünülmüştür. Birlikte hareket etmekten ve güçlerini birleştirmekten uzak olan Türkmenler de bu tür isteklere, her ne kadar Hive ve İran gibi zayıf devletlere karşı başarılı olmuşlarsa da, güçlü Rusya karşısında pek şanslı olamamışlardır. Türkmenler gösterdikleri kahramanlıklar ve kazandıkları bazı zaferlere rağmen Rusların ülkelerini ele geçirmesini engelleyememiştir. Bunda, İngiltere'nin hiç bir zaman somutlaşmamış boş vaatlerinden başka, Türkmenlere yardım etmemesi ve komşu devletlerden de İran, Afganistan, Hive ve Buhara'nın ya Rus hakimiyetinde olması veya Rusya'ya karşı gelmekten çekinmesi ve daha önemlisi bunların Türkmenlerin bağımsızlığını istememesi nedeniyle Türkmenleri Rusya karşısında yalnız

bırakmalarının da rolü olmuştur.

Rus hakimiyetine giren Türkmenlerin İran ve Afganistan ile kesin sınırlara kavuşması bir bakıma onların bu ülkelerde gelen tehlikelere karşı korunmasını güçlendirmişse de, kendilerinin öteden beri serbestçe bu sınırlar üzerinde sürülerini geçirip, yayılga lar aramalarını zorlaştırdığından zararlı olmuştur. Ayrıca, İran ve Afganistan içinde bırakılan Türkmenler ile Rusya hakimiyetindeki Türkmenler arasındaki ilişkiler zayıflamış ve Türkmen boyları arasında bir çeşit kültürel kopukluk doğmuştur.

Öte yandan Rus hakimiyetinde belirgin bir bölge üzerinde yaşayan ve Rusya'nın askeri yönetimleri altında sınırlı harekete sahip olan Türkmenler, önce Kafkas genel valiliğine bağlı Hazar ötesi toprakları ve sonradan da tüm Batı Türkistan olarak anılan coğrafya içinde kalmışlardır. 1924'te Komünist Rusya'nın yeniden şekillendirdiği Türk toprakları içinde Türkmenler, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarının halkı iken 1990'larda Komünist Rusya'nın dağılmasıyla bu topraklar üzerinde kendi özgür Türkistan Cumhuriyeti'ne kavuşmuşlardır.

Yrd. Doç. Dr. Memet YETİŞGİN,

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /  
Türkiye

# Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 18 Sayfa: 596-606

#### • Dipnotlar:

[1] Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 115.

[2] "An Indian Officer", Russia's March Towards India. Cilt 1. London: Sampson Low, Marston & Company, 1894, s. 10.

[3] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Anlaşmasına Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 34-38.

[4] "An Indian Officer", a.g.e., s. 11-16.

[5] "The Russians in Central Asia." The Quarterly Review. Cilt

118, Temmuz-Ekim 1865, s. 530; Hansard's Parliamentary Debates. Cilt 219. Nisan 1873, s. 327.

[6] Memet Yetişgin, The Times of London, Russian Expansion into Central Asia, 1850-1900, s. 82. Amerika'da Texas Tech Üniversitesinde yapılan ve henüz basılmamış doktora tezi.

[7] M. A. Terentyef, Russia and England in Central Asia. 1. Cilt. İngilizceye Çeviren F. C. Daukes. Calcutta: The Department Press, 1876, s. 153-154; Dominic Lieven (editor), British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Russia, 1859-1880. A Serisi, 1. Cilt. Frederick, Md: University Publications of America, 1983, s. 287.

[8] D. Charles Boulger, Central Asian Portraits: The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States. London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 103.

[9] Emile Jonveaux, "Les Russes dans l'Asie Centrale". Revue des deux Mondes. Cilt 67 (1867), 995.

[10] Lieven, British Documents on Foreign Affairs, s. 234.

[11] Alexandre Benningsen and Marie Broxup, The Islamic Threat to the Soviet State. New York: St. Martin's Press, 1983, s. 9; Fred Burnaby, A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. New York: Harper & Brothers, Publishers, 1883, s. 86-87; Nicholas V. Raisanovsky, "Asia Through Russian Eyes". Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian People. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1972, s. 7; H. Blerzy, "Les Revolution de l'Asie Centrale". Revue des Deux Mondes. 50. Cilt (1874), s. 128.

[12] Yetişgin, The Times of London, Russian Expansion into Central Asia, 1850-1900, s. 20-77.

[13] Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 121; Mehmet Saray, "Türkmenler". İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 661.

[14] Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 2, 20.

[15] Sümer, Oğuzlar, s. 121.

[16] Ellsworth Huntington, Mainsprings of Civilization. New

York: The New American Library, 1945, s. 185; George Dobson, Russia's Railway Advance into Central Asia: Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand. London: W.H.Allen, 1890, s. 333.

[17] Zeki Velidi Togan, Bugünkü Tükili ve Yakın Tarihi. İstanbul: Arkadaş, İbrahi Horoz ve Güven Basımevi, 1942-1947, s. 233.

[18] Mehmet Saray, The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989, p. 76-77.

[19] Henry C De Blocqueville, Türkmenler Arasında. Trans. by Rıza Akdemir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 36-39.

[20] De Blocqueville, Türkmenler Arasında, s. 40-41; Saray, The Turkmens in the Age of Imperialism, s. 78-79.

[21] Firuz Kazemzadeh, "Russian Penetration of the Caucasus", Russian Imperialism form Ivan the Great to the Revolution. Hazırlayan Taras Hunczak. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974, s. 243-244; Geoffrey Wheeler. "Russian Conquest and Colonization of Central Asia", Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution. Hazırlayan Taras Hunczak. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974, s. 267.

[22] Charles Marvin, The Russians at Merv and Herat and Their Power of Invading India. London: W. H. Allen & Co., 1883, s. 34; Blerzy, a.g.e., s. 130; "An Indian Officer", a.g.e., s. 28-30.

[23] Hugh Saton-Watson, The Russian Empire, 1801-1917. Oxford: At the Clarendon Press, 1967, s. 290. Terentyef, a.g.e., cilt II. s. 24.

[24] Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948, s. 332; Saton-Watson, The Russian Empire, s. 291.

[25] Mary Holdswort, Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva. Oxford: Central Asian Research Center, s. 46.

[26] M. Romanovski, Notes on the Central Asian Question. Calcutta: Office of Superintendent of Government Printing, 1870, s. 5.

[27] H. Carrere D'Encausse, "Systemic Conquest, 1865-1884". Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview. Hazırlayan Edward Allworth. Durham: Duke University Press, 1994, s. 143; Charles Marvin, The Eye-witnesses' Account of the Disastrous Russian Campaign against the Akhal Tekke Turcomans. London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 2.

[28] Charles D. Boulger, Central Asian Portraits: The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States. London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 140-141.

[29] The Daily News of London, Nisan 24, 1873.

[30] The Times of London, Ekim 16, 1872; The Times, Aralık 22, 1873.

[31] Fred Burnaby, A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. New York: Harper & Brothers, Publishers, 1883, s. 212; Eugene Schuyler, Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, and Kuldja. New York: Frederick A. Praeger, s. 29.

[32] D'Encausse, a.g.e., s. 143; The Times, Ocak 14 ve Mart 28, 1873.

[33] Mehmet Emin, İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 10-12; Frederich Trench, The Times, Nisan 27, 1874; The Daily News, Haziran 28, 1873. Mehmet Emin'e göre Markasov, Türkmenler'den zorla 20.000 koyun ve 6.000 deve toplamıştır.

[34] Boulger, Central Asian Portraits, s. 155-157; The Times, Haziran 6, 1873.

[35] Terentyef, a.g.e., s. 219; The Times, Temmuz 25, 1873.

[36] J. A. MacGahan, Campaigning on the Oxus, and the Fall of Khiva. New York: Harper and Brothers, Publishers, 1874, s. 349-355; Burnaby, a.g.e., 217; The Times, Temmuz 26, 1873 ve Kasım 13, 1876. The Times gazetesinin Temmuz 26, 1873'da yayınlanan sayısındaki Hive ile ilgili makalede, yazar Ruslar'ın Hive üzerine 2.000.000 rublelik bir harp tazminatı koyduğunu ve bunun da 800.000 rublelik kısmının Yomut

Türkmenlerince ödenmesi esasının benimsendiğini belirtmektedir. Bu tazminat, hem Hive ve hem de Türkmenler için oldukça ağır geldiğini çünkü Hive'nin yıllık gelirinin 400.000 ruble ve Türkmenlerin ise verecek hiç parası olmadığını yazmaktadır.

[37] J. A. Mac Ghan, The Times, Ağustos 27, 1874.

[38] Arminius Vambery, The Coming Struggle for India. London: Casell and Co., 1885, s. 28.

[39] MacGhan, The Times, Ağustos 27, 1874.

[40] "A Russian", The Times, Kasım 13, 1876; McGahan, a.g.e., s. 355.

[41] The Times, Haziran 17, 1874; The Times, Haziran 18, 1874.

[42] Leiven, British Documents on Foreign Affairs. Cilt 1, s. 306.

[43] The New York Times, Ocak 19, 1881.

[44] Arminius Vambery, The Times, Kasım 19, 1878.

[45] Leiven, British Documents on Foreign Affairs, s. 63-65; Mary Holdsworth, Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. Oxford: Central Asian Research Center, 1959, s. 63.

[46] The Times, Aralık 6, 1878.

[47] Marvin, The Eye-witnesses' Account of the Disastrous Russian Campaign, s. 102-103; The Daily Telegraph of London, Temmuz 3, 1879. The Daily Telegraph'a göre sefere katılan Rus askerinin toplam sayısı 22.000 idi ve bunlardan 18.000'i silah taşıyordu.

[48] The Times, Ekim 9, 1879.

[49] Marvin Disastrous Russian Campaign, s. 97-98.

[50] Marvin, Disastrous Russian Campaign, s. 236. Marvin'e göre Ruslar'ın top atışlarında en az 2.000 Türkmen erkeği ve 2.000'de kadın ve çocuğu öldürülmüştür.

[51] The Times, Kasım 24, 1879.

[52] The Times, Kasım 1, 1879.

[53] Marvin, Disastrous Russian Campaign, s. 236.

[54] Charles Marvin, The Russian Advance Towards India: Conversations with Skobeleff, Ignatieff, and other Distinguished Russian Generals and Statesmen, on the Central

Asian Question. Pashawar: Saeed Book Bank, 1984, s. 258.

[55] Arminius Vambery, The Times, Nisan 22, 1880.

[56] Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 94. Marvin'e göre General Skobelev'in seçilmesinin sebebi kendisinin acımasız ve korkusuz bir savaşçı olması ve daha önce de Orta Asya'da Türklere karşı kıyımlarda bulunmasıdır. Bu kıyımlardan 1873'te Yomutların ve 1875'te de Hokandlıların katledilmesinde görev almıştır.

[57] D'Encausse, "Systemic Conquest, 1865-1884", s. 148; Togan, a.g.e., 235.

[58] The Times, Kasım 5, 1880.

[59] Togan, a.g.e., s. 235.

[60] Baymirza Hayit, Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 111; Togan, a.g.e., s. 236.

[61] The Times, Ocak 28, 1881; Togan, a.g.e., s. 236.

[62] The Times, Ocak 27, 28 ve Şubat 3, 1881.

[63] Vambery, Struggle for India, s. 30.

[64] Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 99.

[65] M. M. Shoemaker, Trans-Caspia: The Sealed Provinces of the Czar. Cincinnati: The Robert Clarke Company, 1895, s. 85.

[66] George Dobson, Russia's Railway Advance into Central Asia: Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand. London: W. H. Allen, 1890, s. 158.

[67] Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 49.

[68] Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 38.

[69] Hadsard's Parliamentary Debates. Cilt 262 (Haziran 10, 1881), s. 230-231.

[70] The Times, Nisan 14, 1881.

[71] The Times, February 22, 1882.

[72] The Daily News of England, August 14, 1884.

[73] Arminius Vambery, The Times, Şubat 23, 1884.

[74] Vambery, The Coming Struggle for India, s. 48.

[75] N. V. Tcharykow, Glimpses of High Politics Through War and Peace 1855-1929. New York: The MacMillan Company, 1931, s. 161.

[76] The Times, Haziran 13, 1884; Vambery, The Coming Struggle

for India, s. 50. Vambéry'ye göre, Gülcemal'in bu davranışından dolayı, Rusların Kafkasya Genel Valisi Prens Dondoukoff- Korsakoff Merv'i ziyaret ettiğinde Gülcemal'e değerli bir elbise hediye etmiştir ki bu elbisenin üzerinde Rus Kraliçesi'nin kendi el işi bulunmaktaydı.

[77] Tcharykow, a.g.e., s. 169; The Times, Mayıs 12, 1884.

[78] Charles Marvin, The Times, Mayıs 25, 1884.

[79] Barbara Jelavich, A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914. New York: J. B. Lippincott Company, 1964, s. 200.

[80] W. D. Handcock (ed.), English Historical Documents 1874-1914. New York: Oxford University Press, 1977, s. 380; The Times, Nisan 17, 1885; The Spectator, cilt 58 (Nisan 13, 1885), s. 501. The Times gazetesinin baş makalesinde Rusların bu çatışmada 900 kadar Afganı öldürdüğünü ve 300 kadarını yaraladığını yazmaktadır.

[81] Jelavich, a.g.e., s. 115.

[82] "India under the Marquis of Dufferin." The Edinburgh Review, cilt 169 (Ocak 1889), s. 11.

[83] "Parliamentary Papers: Further Correspondence Respecting Central Asia." The Edinburgh Review, cilt 163 (Nisan 1886), s. 12. Taryhy makalalar